

Opponensi vélemény
Zakar Péter: *A Csanádi egyházmegye az 1848/49-es forradalom és szabadságharc korában*
című akadémiai doktori értekezéséről

Az a puritán, klasszicista egyszerűség, amelyet a reformkori Pest építészetéből oly jól ismerünk – gondoljunk a Deák téri evangélikus vagy a Kálvin téri református templomra –, megragadó közvetlenséggel nyilatkozik meg egy kis katolikus kápolna arányaiban és vonalaiban lenn, az Alföld tengersík vidékén, a Maros partjára települő Makó belvárosában. A kis szentegyház azonban tekintélyes méretű háztömbhöz csatlakozik, tömzsi, dór oszlopaival – a szerény párkány- és frízdomborítások mellett – majdhogynem egyedüli architekturális díszét adva az épületnek, amely földszintes léte is kastély lenne, ha nem egy polgárosodó mezőváros terére nézne hosszú, de fák takarta homlokzatával. Kőszeghy László csanádi püspök emeltette 1826-ben nyaraló rezidenciának e házat, amelyen – az építtető bronz fizimiskája mellett – még további négy emléktábla okítja az arra járó, mit kell tudnia a makói történelemről. Nos, az a monográfia, amely most előttünk fekszik, e négyből hármat bízvást fölvehetne illusztrációs jegyzékébe. Egyedül az a márványlap nincs semmilyen kapcsolatban Zakar Péter disszertációjával, amely arról emlékezik meg, hogy 1918 decemberében épp ebben a házban alakult meg a szociáldemokrata párton belül a makói kommunisták csoportja. A másik három relief azonban igencsak a témához illik, hiszen akikről szólnak: Lonovics József, Horváth Mihály és Róka József kiemelkedő hősei annak az elbeszélésnek, amelyet e kötetből megismerhetünk.

Milyen elbeszélés ez, miféle történet megalkotására vállalkozik a szerző? A kereteket pontosan megjelöli, amikor arról szól, hogy egy püspökség – a csanádi egyházmegye – történetét a hazai polgári átalakulás és nemzeti modernizáció áttörésének korszakában, a sorsfordító 1848/49-i periódus idején veszi szemügyre. Igazi interdiszciplináris szakmunkával állunk tehát szemben, ami ez esetben elsősorban azt jelenti, hogy a szerző a történettudomány hagyományos belső tagolódásának átlépésével, meghaladásával, az elmúlt évszázadban klasszikusan elkülönülő szakterületek lehetséges szempontjainak szinkronisztikus alkalmazásával kerekíti teljessé mondanivalóját. Tudjuk, a püspökségek históriája az egyháztörténetírás bejáratott műfaja; számos kiemelkedő darabja gazdagította tárgyismeretünket olyan jeles szerzők tollából, mint például Bunyitay Vince, Géfin Gyula, Békefi Remig, Szokolszky Bertalan, Kovács Béla, Török József, Legeza László. Másfelől a „nagy év” társadalmi és hatalmi viharai majdhogynem megtörténtük pillanatától nemzedékeken át mindmáig élénken foglalkoztatják az oknyomozó történetírást, az emlékiratok százainak rostálása mellett számba véve az intézmények iratanyagát, a katonai levéltárak kincseit és a szereplők magánlevelezését is. A disszerens azonban otthonosan mozog e forrásgazdag

területen is, mivel negyvennyolvas történelmünk részleteiben korábban hadtörténeti szempontból is jártasságot szerzett. A honvéd hadi lelkészet történetének föltárásával nemrégiben a hatalmas 48-as pannó egyik, bizony régóta ott éktelenkedő, terjengős fehér feltjét tüntette el, színes, plasztikus és a szaktudomány mai állása szerint hiteles képet festve a helyére. Általában is megjegyezhetjük, hogy ha gazdag publikációs jegyzéke alapján áttekintjük a disszerens témaválasztásait, azt látjuk, hogy azok jól felismerhető következetességgel, módszeres alapossággal illeszkednek egymáshoz: érződik a kutatási idő felhasználásának, az energiákkal való gazdálkodásnak szoros fegyelme és világos logikája, a jól látható törekvés arra, hogy a feldolgozott témák ne csak magukban, hanem kölcsönhatásaik révén is gazdagítsák múltismeretünket. Hogy ez esetben az alkotói *ars poetica* immár évtizedeken átívelő érvényesítéséről van szó, jól mutatja, hogy a szerző már 2003-ban összefoglalta egy önálló kötetben az esztergomi érsekség 1848/49-es történetének alapvonalait. Jelenlegi dolgozata tehát bizonyos értelemben több önmagánál, mert érzékelhetően megvan a maga helye az alakuló, nagyobb szintézis háttéréül szolgáló alapmunkák sorában: erre is utal a dolgozat végén a szerzőnek az a megjegyzése (252.), hogy kutatásait folytatni szeretné más egyházmegyék korabeli sorsának rekonstrukciója érdekében. A célkitűzés szerénynek látszik, de nem áll önmagában, mert mögötte nagyobb koncepció körvonalai sejlenek: egy olyan korszerű szintézisé, amely immár a párhuzamosan megírt egyházmegye-történetek bázisán rekonstruálja és írja meg újra 1848/49 katolikus egyháztörténetét.

A dolgozat felépítését, szerkezetét, logikai vonalvezetését pontosnak, alaposan átgondoltnak ítéltjük, a forrásbázis megválasztása, a feldolgozott dokumentumok mennyisége, a hasznosított szakirodalom arányai, az adatanyagból merítés megfelelő illeszkedése a koncepcióhoz, a célkitűzések világos megfogalmazása és következetes érvényesítése mondhatni mintaszerűvé teszik a dolgozatot. Ha ezután valaki bárhol és bármikor egy rövidebb korszak komplex egyházmegye-történetét akarná megírni, bizvást alkalmazhatja e dolgozat szerkezetét azon keretnek, amelyben a fölhalmozott forrásanyagot elosztja és feldolgozza. A disszerens az egész elbeszélés során igen jó érzékkel vegyíti a „nagy”, az országos 48-as történet információit a helyi szinten zajló események bemutatásával, csak azokon a pontokon lépve túl a tárgyalt jelenségcsoport közvetlen határain, ahol arra a mozgatórugók pontos megértéséhez valóban mindenképpen szükség van. Bravúros példája ennek a csanádi alsópapság demokratikus, sőt radikális mozgalmainak, nézeteinek, gondolatainak állandó összevetése a más egyházmegyékben, illetve a fővárosban jelentkező, hasonló csoporttörekvésekkel, és a folyamatos reflektálás arra, ahogyan ez a szabadabbá váló sajtó – a frissen megszülető valódi politikai nyilvánosság – felületein megjelenik és kifejti hatását. A szerző az elbeszélés-szerkesztés azon nehéz feladatát is megoldotta, hogy nem érezzük stílustörésnek

és műfajváltásnak, amikor témájának egyik fejezetében a klasszikus lineáris történetmondást alkalmazza (a csanádi egyházmegye vezetésének alakulása a „már nincs püspök – még nincs püspök” helyzetben 1848 nyarán és őszén), a másokban viszont minibiográfiák sorozatával érzékelteti a helyzetekben és a körülményekben, a döntésekben és a választásokban megnyilvánuló, bizonyos mértékig elkülöníthető egyéni sorsutakat, cselekvési típusokat és ezek itt-ott fölsejlő csoportos mintázatait. Néha a források megengedik, hogy a szerző a maga relatív teljességében kísérvén végig valamilyen kisebb történetet és kicsit hosszabban mutassa be annak sololdalúságát és bonyolult összefüggéseit – ezek közül kétségkívül a szegedi császárhű pap, Kreminger Antal sorsának rekonstrukciója a legbravúrosabb teljesítmény (158-173.).

Úgy vélem, kettős eredményt üdvözölhetünk a szerző munkájának olvastán: egyfelől azt a kiemelkedő kutatói teljesítményt, ami sok levéltári iratfolyómértért földolgozását követően, azok tartalmát föltárta és összekapcsolta egy kisebb könyvtárnyi szakirodalom megállapításaival, másfelől azt a történetírói és szerkesztői teljesítményt, amivel eredményeit gördülékeny, fogalomhasználatában, nyelvi megoldásaiban korrekt elbeszélésbe foglalta és állításainak, gondolatainak érvényességéről ennek révén sikerrel győzi meg az olvasót. Ezek után aligha okoz meglepetést az a véleményem, hogy Zakar Péter dolgozatát, az abban megfogalmazott tézisek mindegyikét igen értékes tudományos eredménynek tartom, és így véleményem szerint a mű messzemenően alkalmas arra, hogy nyilvános vitára bocsássák. Bár az érvényes ügyrend szerint a bírálónak csak a doktori eljárás végén kell a doktori cím odaítéléséről nyilatkoznia, ugyanakkor semmi sem tiltja, hogy már a mostani fázisban kijelentsem, miszerint Zakar Péter olyan tudományos eredményt tett le az asztalra, amelynek alapján mindenképpen megérdemli, hogy az MTA doktora címben részesítsék.

Mivel közismert a régi mondás, hogy a bölcsész munkát befejezni nem, csupán abbahagyni lehet, így természetesnek tekinthető, ha a kézirat néhány megoldásával kapcsolatban a szerzőjétől eltérő szempontok merülhetnek fel, illetve ezek tisztázására kérdéseket intézhetünk a szerzőhöz, netán javaslattal fordulhatunk hozzá. Így mindjárt a bevezető historiográfiai fejezetben a disszerens elismeréssel méltatja elődeit, ám mintha egy ponton ellentmondást érzékelnénk. Miközben Martin Roos munkájával kapcsolatban azt írja, a szerző „többször mindenben hitelt adva” követi a korábbi historikusok állításait (4.), saját pozícióját úgy jellemzi, hogy „a korábbi egyháztörténeti irodalmat kritika alá véve” igyekszik megfogalmazni szakmai véleményét (uo.). Kérdésem a jelölthöz, hogy e megfogalmazásból jól értjük-e, miszerint lennének ugyan forráskritikai fenntartásai az amúgy filozofnak sem utolsó, nyugalmazott temesvári katolikus püspök könyvével kapcsolatban, csak éppen saját disszertációja

tudományos céljának eléréséhez nem érezte annak nélkülözhetetlen szükségét, hogy historiográfiai vitát folytasson vele?

A szerző joggal hangsúlyozza, hogy ebben a könyvben természetesen nem lehetett célja mindazon kérdésekre kitérni, amelyekkel majd egy jövőbeli „teljes” Lonovics-életrajznak kell szembenéznie. Ez nyilván így is van, és napjaink magyar hazai egyháztörténeti irodalmát áttekintve biztosak lehetünk abban, hogy az egykori egri kanonokról, csanádi püspökről, 1848-ban kinevezett egri, majd 1866-ben kinevezett kalocsai érsekről előbb-utóbb meg is fog születni egy vaskos monográfia. Ám mégis, mintha lenne egy kis hiányérzetünk: úgy vélem, attól a szerzőtől, aki például egy korábbi tanulmányában igen érzékenyen boncolgatja az 1850-es években a döblingi szanatóriumban élő Széchenyi István és a Bécsből hozzá gyakran kilátogató főpap barátságának mélyebb lélektani motívumait, örömmel olvasnánk egy átfogóbb elemzést arról, véleménye szerint miképpen egyeztethette össze Lonovics esze és szíve a kettős lojalitást: azt, hogy miközben 1848 őszén még az országgyűlést feloszlató, október 3-i császári manifesztum után (!) is kitartott a magyar ügy mellett, ám amikor az osztrák fővezér, Windischgrätz altábornagy bevonult Pestre, határozott támogatója lett az ellenforradalmat érvényesítő császári erőszaknak.

Lehet, hogy a kérdésre adható válasz valamiképp összefügg azzal a vitakérdéssel, miszerint politikai nézeteit tekintve mérsékelt liberális vagy érzékeny és nyitott konzervatív volt-e a főpap? Az 1832–36. évi országgyűlés vallásügyi vitáiban sokszor a liberálisokkal együtt érvelő egri kanonokról, a melki apátsággal szembeni dombon feszületet emeltető (a kis utcát, ami ide vezet, Bischof Lonowiczwegnek hívják!) internáltról, vagy a Széchenyi *Blickjének* titkos londoni kinyomtatását elősegítő címzetes érsekről kezdetben magam is azt gondoltam, hogy inkább az előbbi – ám Zakar Péter írásai meggyőztek arról, hogy a politikában szinte mindig a hazai konzervatív arisztokráciával együtt cselekvő érseket helyesebb szellemileg-ideológiailag is inkább ezek soraihoz számolni. Ám mivel a szerző maga is pontosan tudja, amit Tóth Ferenc írása kapcsán említ, vagyis hogy Lonovicsot „Magyarországon időnként liberális meggyőződésű főpapként ábrázolták” (7.), örömmel olvasnánk e minősítés okairól szóló, az eddigieknél kicsit részletesebben kifejtett, saját véleményét.

Amikor a disszerens a *Csanádi pontok* című, a radikális egyházreform érdekében született röpiratot elemzi, úgy véli, követelései elsősorban jozefinista szemléletről tanúskodnak (23.). Megállapítja továbbá, hogy Hegedűs Pál csanádi egyházmegyes hittanár könyvének „fordulatai teljesen megegyeznek a »Csanádi pontok«-ban használt kifejezésekkel. Kötete végén egyébként a »Csanádi pontok«-at is közölte, írásának célja pedig bevallottan az volt, hogy igazolja azokat.” (23.) Kérdésem a szerzőhöz, hogy nem lát-e ellentmondást abban, hogy ugyanakkor azt is állítja: Hegedűs „fájlalja, hogy a katolikus egyház a kormány

szolgálatába szegődött”, továbbá határozottan síkraszállt az állam és az egyház szétválasztása mellett (24.) – mivelhogy ez utóbbiak kifejezetten liberális követeléseknek tekinthetők, méghozzá olyanoknak, amelyek részben a jozefinizmust is bírálják. Persze, az identitások, nyelvek, gondolatmenetek sokszor keveredtek egymással – el lehet-e tehát dönteni, hogy Hegedűs jozefinista volt, vagy inkább liberális, vagy akár mindkettő, attól függően, hogy a vallási-egyházi kérdéskomplexum melyik oldala került előtérbe?

Tudjuk, a vallási és egyházi ügyek hazai polgárosításának folyamatában különleges helyet foglal el az 1848. évi 20. törvénycikk, amely azzal szüntette meg a katolicizmus mint államvallás privilegiális pozícióját, hogy kimondta az ún. bevett vallások egymáshoz képesti teljes egyenlőségét és viszonyosságát. Érdekelne a szerző véleménye, hogy mennyire ítéli a korabeli vitákban elterjedtnek és érvényesnek Hegedűs Pál általa idézett, azon érvelését, hogy a viszonyosság azt is jelentheti, hogy a törvény kötelezi a katolikus egyházat a protestánsokéhoz hasonló olyan egyházi önkormányzat megalkotására, amely a világiaknak széleskörű, demokratikus beleszólást ad az egyházi ügyek, az iskolai és az egyházvagyonai kérdések stb. intézésébe (25.). Hiszen ha ezt a gondolatot elfogadnánk, akkor vajon milyen alapon utasíthatnánk el például azt az érvet, hogy a viszonyosság jegyében a protestánsokat is kötelezni lehetne a katolikus viszonyok (például a püspöki jogkör, stb.) adaptálására közösségeikben stb. Ennek abszurduma nyilvánvaló, így a viszonyosság eredeti értelme csakis az állami törvényekhez képest elfoglalt hely azonosságára, továbbá – legalábbis elvileg – az egymás vallására való áttérés eljárásának viszonylagos hasonlóságára vonatkozhat. Ám ezt Hegedűs eszerint nem értette volna meg?

Néha egyetlen kifejezés, jelző, határozószó alkalmazásán is eltűnődhetünk, sajátos érzékenységeknek jutva így nyomába. Nem a bírálat, hanem a közös gondolkodás jegyében vetek föl a dolgozatból kiemelt, három érdekes példát. Tudjuk, hogy a történész azért alkot tudományos fogalmakat, hogy a maga korának szempontrendszer szerint írja le, és ezzel értelmezze a korábbi korszakok társadalmi, kulturális, politikai stb. jelenségeit. A fogalom természetesen származhat a vizsgált valóságból, de akkor olyan szöveggörnyezetbe kell helyezni, amely világossá teszi, hogy ez esetben nem eredeti, hanem mondhatni „másodlagos”, kategória-szintű használatáról van szó. Ha ugyanis a történész reflektálatlanul veszi át egy korábbi korszak nyelvi alakzatait, akkor számolnia kell vele, hogy azzal az értékvilággal is azonosítják, amely egykor az adott formulához tapadt. Ebből a szempontból kérdezem a szerző véleményét arról, milyen megfontolásból alkalmazta a Johannes Ronge-féle újkatolikus mozgalomra a „szekta” kifejezést. Túlzás-e vajon veszélyként értékelni azt, hogy ha e kategóriát idézőjel nélkül használjuk, akkor úgy fog látszani, mintha az egykori katolikus többség értékelésével azonosulnánk, miközben a mából visszatekintő elemzőként olyan minősítést kellene választani,

amely Rongéék önképét is akceptálja valamennyire – márpedig ők magukat nem nevezték és nem is tekintették szektának. (33.)

Vajon hasonló problémát vet fel, ha a szerző Kőszeghy Antalt „megtévedt pap”-nak nevezi, még akkor is, ha a katalinfalvai káplán maga idővel megbánta kitérését a református egyházba és szeretett volna visszatérni a katolikus papi közösségbe (94.)? Azt ugyanis nem lehet kétségbe vonni, hogy lehetséges ilyen kitérés őszinte, teljes belső meggyőződésből is – ekkor viszont a „megtévedt” jelző már egyoldalúvá válik, hiszen csak a katolikus szempontot fejezi ki, a jelenséget teljes körűen leíró és minősítő tudományos fogalomként tehát – fenti megfontolásaink értelmében – nem használható. Talán hasonlóképp megfontolandó a konnotációiban még teljesen középkori jellegű „ágyasokat tartott” kifejezés használata is azokra a katolikus papokra, akik nyilvános szerelmi viszonyokba keveredtek (248.). Hiába volt ez a jelzett emberi helyzet akkori jogi műszava, mivel a kérdés éppen az, hogy a maga idejében speciálisan értéktelített kifejezés vajon napjainkban is alkalmas-e arra, hogy a jelenséget tudományosan leíró-értelmező kategóriaként használjuk. Nos, bizonyára előfordult olyan eset is, amikor az „ágyast tart” kifejezéssel leírt állapot megfelelt a szó eredeti, hagyományos értelmének – ám előfordulhatott az is, hogy őszinte érzelmek szövődtek a felek között, miközben nem volt arra módjuk, hogy a modern ember érzelmi önrendelkezésének alapján tisztázzák viszonyaikat, rendezzék kapcsolatukat. Erre a helyzetre pedig már bántó, sőt, ami tudományos szempontból fontosabb: nem kellően pontos az „ágyas” kifejezés, így az egykori jelenség mai leírására – számomra így látszik logikusnak – már nem használható.

A disszerens kiváló dolgozata adat- és problémagazdagságánál fogva még számos további, ám az eddig említettekénél már kevésbé jelentős – tudományos és szövegformálási szempontból ugyanakkor természetesen fontos – részkérdést vet fel: ezeket a megjegyzéseimet közvetlenül küldöm el a szerzőnek. Nem kell külön hangsúlyoznom, hogy a szöveg egyes megoldásaival kapcsolatos kérdéseim, megjegyzéseim semmiben sem érintik a munka értékéről kialakított meggyőződésemet, sőt: gondolatokat inspiráló jellege fontos jelzője kivételesen magas színvonalának. Így végezetül újra megállapítom, hogy a kötet olvasói komoly szakmai eredményeket tartalmazó, nagyszerű történelmi teljesítménnyel találkozhatnak, mely nyilvános vitára bocsátható, alkotója pedig minden szempontból megérdemli, hogy az MTA doktora címben részesüljön.

Budapest, 2019. március 17.

Csorba László DSc
egyetemi tanár (ELTE BTK)